

Структурно-інституційні перетворення в аграрному секторі економіки України

Метою статті є розкриття структурно-інституційних перетворень в аграрному секторі економіки України в контексті досягнутого рівня прогресу реалізації аграрної реформи, оцінка їх впливу на соціологічні, екологічні та економічні кількісно-якісні параметри розвитку галузі. Розкрито місце і роль структурно-інституційних перетворень в аграрному секторі економіки в забезпеченні досягнення Глобальних Цілей Розвитку Тисячоліття (2000-2015 рр.), Цілей Сталого Розвитку (2016-2030 рр.), Стратегічних цілей ФАО, українських програмних документів високого рівня. Проведено структурний, інституціональний і функціональний аналіз функціонування аграрного сектору економіки України. Здійснена логарифмічна інтерпретація наслідків трансформаційних зрушень в аграрному секторі для національної економіки та окремих країн світу, досліджено їх результативність через якісно параметризовану систему структурно-інституційного утворення (формування) агропродовольчих ланцюгів доданої вартості, глобального рейтингування рівня продовольчої безпеки тощо. Обґрунтовано, що в умовах інституційної невизначеності національної структурної політики щодо подальших агроекономічних трансформацій на тлі незавершеної інституційно-регуляторної реформи, посилюється необхідність державного антикризового регулювання розвитку галузі, необхідність пріоритизації в регуляторній політиці превентивних антикризових заходів, мультиплікатором якості яких слід вважати стійкість агропродовольчих систем до ендо- і екзогенних «шоків».

Ключові слова: аграрний сектор, структурні зрушення, аграрна криза, сталий розвиток, інституційна будова, продовольче забезпечення.

Структурно-институциональные преобразования в аграрном секторе экономики Украины

Целью статьи является раскрытие структурно-институциональных преобразований в аграрном секторе экономики Украины в контексте достигнутого уровня прогресса реализации аграрной реформы, оценка их влияния на социологические, экологические и экономические количественно-качественные параметры развития отрасли. Раскрыто место и роль структурно-институциональных преобразований в аграрном секторе экономики в обеспечении достижения Глобальных Целей Развития Тысячелетия (2000-2015 гг.), Целей Устойчивого Развития (2016-2030 гг.), Стратегических целей ФАО, украинских программных документов высокого уровня. Проведен структурный, институциональный и функциональный анализ функционирования аграрного сектора экономики Украины. Осуществлена логарифмическая интерпретация последствий трансформационных сдвигов в нем для национальной экономики и отдельных стран мира, исследована их результативность через качественно параметризованную систему структурно-институционального образования (формирования) агропродовольственных цепочек добавленной стоимости, глобального рейтингования уровня продовольственной безопасности. Обосновано, что в условиях институциональной неопределенности национальной структурной политики относительно дальнейших агроэкономических трансформаций на фоне незавершенной институционально-регуляторной реформы, усиливается необходимость государственного антикризисного регулирования развития отрасли,

* Петруха Сергій Валерійович, заступник директора Інституту післядипломної освіти Державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління» (м. Київ).

необходимость приоритизации в регуляторной политике превентивных антикризисных мер, мультипликатором качества которых следует считать устойчивость агропродовольственных систем к эндо и экзогенным «шокам».

Ключевые слова: аграрный сектор, структурные сдвиги, аграрный кризис, устойчивое развитие, институциональное строение, продовольственное обеспечение.

S.V. PETRUKHA

(State educational and scientific institution 'Academy of Financial Management', Kyiv, Ukraine)

Structural and Institutional Transformations in Agricultural Sector of Ukrainian Economy

The article explains the structural and institutional transformations in the agricultural sector of the Ukrainian economy against the background of the achieved progress in the implementation of the agrarian reform, assessment of its impact on the social, environmental and economic quantity-and-quality related parameters of the development of industry. The place and role of the structural and institutional transformations in the agricultural sector in ensuring the achievements of the Millennium Global Development Goals (2000-2015), the Sustainable Development Goals (2016-2030), the FAO Strategic Goals, the Ukrainian high-profile policy documents are under discussion. The structural, institutional and functional analysis of operation of the agricultural sector of the Ukrainian economy has been made. The logarithmic interpretation of the aftermath of transformational shifts in the agricultural sector for the national economy and particular countries in the world has been made; its efficiency has been explored by means of a high-quality parameterized system of structural and institutional establishment (formation) of agricultural chains of the added value and the global rating of food security. It has been explained that amid institutional ambiguity of the national structural policy as applied to the agricultural and economic transformations against the background of unfinished institutional and regulatory reforms the urgency of state-run and anti-crisis regulation of the industry development and that of ranging the preventive anti-crisis measures in regulatory policy which quality multipliers should be regarded to be the resilience of agricultural systems of pre-endogenous and exogenous "shocks" gain in significance.

Keywords: agricultural sector, structural shifts, agrarian crisis, sustainable development, institutional structure, food supply.

Постановка проблеми. Аграрний сектор – стержневий елемент будь-якої економіки, який, у визначених межах, забезпечує її продовольчий суверенітет, виступає соціо-еколого-економічним стабілізатором розвитку сільських територій і окремих виробничих ланок, був і залишається первинним елементом (по суті донором) у створенні доданої вартості переробних галузей промисловості та сфер послуг, все більше акумулюючи її в середині галузі, галузі спроможної вести так зване «розумне сільське господарство» задля оптимізації виробничо-збутових і розподільчих систем, стимулювання впровадження інноваційних бізнес-моделей, які зводять до мінімуму навантаження на земельні, енергетичні та інші природні ресурси, каталізуючи увагу урядів на реальних потребах найбідніших прошарків населення, забезпечуючи структурно-інституційні перетворення на шляху до досягнення Стратегічних цілей Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО).

Надання пріоритету цим цілям в аграрній політиці розвинутих країнах світу (певною мірою й тих, що перебувають на трансформаційному етапі свого розвитку) суттєво активізує інтеграційні процеси як в середині інституційних сфер аграрного сектору економіки (АСЕ) (сільгоспвиробників з переробними підприємства; аграрної освіти і науки з суб'єктами сільгоспмашинобудування тощо), так і із економічно,

технологічно та організаційно пов'язаними галузями (логістика, ветеринарія, ремонтно-механічні комбінати, установи медичного обслуговування й соціального забезпечення тощо), створюючи інституційні умови для подолання просторового розриву між сировинними зонами і територіями концентрації виробників готової продукції, забезпечуючи не тільки ресурсне балансування між ними, а й «розчинення» соціальної напруги в середині визначених ареалів, суттєво ускладнюючи інституційну будову та структуру АСЕ. Причому, якими б суперечливими не були ці перетворення, у своїй сукупності вони привели до того, що АСЕ в світовому масштабі досяг нового, якісно вищого, сталочентричного рівня розвитку.

Україна для забезпеченого свого продовольчого суверенітету, реалізації Стратегічних цілей ФАО, Цілей Розвитку Тисячоліття (ЦРТ), Цілей Сталого Розвитку (ЦСР), інших програмних документів високого рівня з початку 90-х рр. ХХ ст. стала на шлях радикальних ринковоцентричних реформ, які зачепили всю національну економіку, зокрема й аграрну її галузь, суттєво підвищили динаміку аграрних перетворень (зрушень), змінивши структуру, інституційну будову та навіть назву галузі – з «аграрно-промислового комплексу» (хоча вона так і не набула чіткого закріплення на законодавчому рівні в 1980-х – початку 1990-х рр.) на «аграрний

сектор економіки» (перші згадки на законодавчому рівні про який були ще в 1993 р., а з Концепцією Національної програми відродження села на 1995-2005 рр., дана категорія широко увійшла в доктринальний і правотворчий обіг). В цьому контексті дослідження структурно-інституційних перетворень в АСЕ у взаємозв'язку із проблемами методології, теорії, нормативного забезпечення реалізації державницької соціально-економічної політики, в т. ч. й в аграрній галузі, є не тільки надзвичайно актуальними, а й такими, що здатні нівелювати інституційну невизначеність подальших стратегічних напрямів розвитку цієї, безпеліційно домінуючої, галузі національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання інституційної будови, структури, структурно-інституційних трансформацій завжди перебували в центрі уваги провідних науковців-теоретиків і практиків. Так, економіко-структурні процеси через онтогенез категоріального забезпечення праці, капіталу, вартості товару, прибутку, економічного зростання тощо вивчали такі зарубіжні вчені як Р. Барр, О. Бланшар, М. Бредшоу, М. Кремер, Ш. Перес, Я. Тімберген, П. Хенсої. Структурі складних систем, її композиції та динаміці, питанням регулювання національного господарства, формування відповідної інституційної спроможності реалізації визначених стратегічних пріоритетів структурного переформатування економіки в цілому, ролі в цьому процесі державних фінансів присвятили свої роботи вітчизняні вчені: М. Алімов, Ю. Бажал, В. Галіцин, А. Гальчинський, С. Гасанов, В. Геєць, А. Гриценко, А. Даниленко, Б. Данилишин, Я. Дьяченко, С. Єрохін, Т. Єфіменко, Я. Жаліло, В. Кудряшов, П. Леоненко, І. Лютий, О. Осауленко, А. Павлюк, С. Пирожков, О. Пустовойт, О. Суслів, О. Черняк, А. Чухно, Л. Шабліста, Т. Шинкоренко, М. Якубовський, та інші. Вивчення проблематики інституційних перетворень, структурної динаміки, трансформаційних зрушень в АСЕ України набуло широкого поширення з 90-х рр. ХХ ст., особливої уваги заслуговують наукові доробки: О. Бородіної, А. Даниленка, Л. Дейнеко, А. Забловського, М. Кропивка, Д. Крисанова, Ю. Лупенка, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, Л. Молдаван, П. Саблука, Б. Пасхавера, Д. Полозенка, І. Прокопи, Н. Петрухи, В. Россохи, Л. Савош, М. Хвесика, В. Цибуляк, О. Шпикуляка, О. Шубравської, В. Юрчишина, які, з одного боку, започаткували процес фундаментального методологічного, теоретичного і методичного забезпечення реальних ринковоцентричних перетворень в АСЕ, трансформації його інституційно-структурного устрою під впливом екзо- та ендогенних «шоків», глобальних кризових викликів, а з іншого – резюмували наслідки трансформаційних змін для аграрного сектору, економіки країни в цілому, сільських територій, сільського і міського соціумів тощо. Однак у цих дослідженнях закономірності розвитку АСЕ розглядаються через призму ортодоксальних вимірників ефективності державницького патерналізму і протекціонізму без

урахування ступеня динамічної стійкості, еколого-соціальної відповідальності у взаємозв'язку з інституційною ефективністю, що потребує проведення подальших наукових розвідок у цій царині.

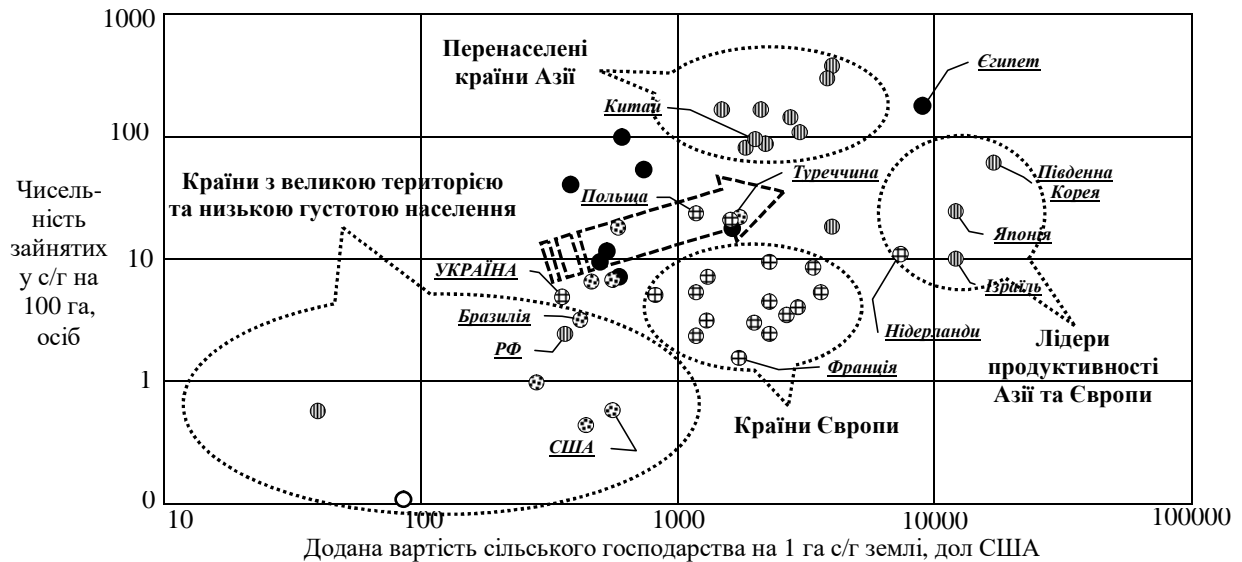
Метою статті є розкриття структурно-інституційних перетворень в АСЕ України в контексті досягнутого рівня прогресу реалізації аграрної реформи, оцінка їх впливу на соціо-еколого-економічні кількісно-якісні параметри розвитку галузі, її спроможності забезпечити реалізацію Глобальних ЦСР ООН та Стратегічних цілей ФАО щодо продовольчої безпеки, викорінення прихованого голоду, сприяння всеохоплюючому і сталому розвитку сільського господарства та сільських територій.

Виклад основного матеріалу. АСЕ в світовому масштабі створює робочі місця для 1,3 млрд людей, 97 % з яких живуть в країнах, що розвиваються, забезпечуючи стабільним джерелом доходів більшу половину домогосподарств (від 60 до 99 %), розташованих в сільській місцевості, при цьому, як наведено на рисунку:

– в країнах з аграрною економікою – АСЕ є одним з основних джерел економічного зростання, забезпечуючи в середньому 32 % приросту ВВП здебільшого за рахунок значної частки сільського господарства в його структурі, переважаючою частиною бідного населення (70 %), яке мешкає в сільській місцевості, не рівномірно розпорошеною за густотою, формуючи низькопродуктивні перенаселені території і території депресивного сільськогосподарського розвитку з суттєвим перекосом гендерного та інтелектуального балансів. У цих країнах, особливо в Африці на південь від Сахари, налічується 417 млн жителів, 82 % з яких мешкає в країнах, стержневу базу економіки яких формує АСЕ;

– в країнах з перехідним типом економіки – АСЕ вже не є локомотивом економічного зростання, забезпечуючи в середньому всього 7 % приросту ВВП, однак переважна більшість незаможного населення (82 %) як і раніше зосереджена в сільській місцевості, якій притаманне суттєве перенаселення та відносно низький рівень балансування розвитку людського потенціалу для потреб АСЕ. Типовими представниками у цій групі країн є Індія, Індонезія, Китай, Марокко та Румунія, в яких сумарно налічується понад 2,2 млрд сільських жителів;

– в урбанізованих країнах – частка АСЕ в забезпеченні економічного зростання варіюється в межах 5 % (на частку сільського господарства, харчової промисловості і супутніх послуг припадає не менше однієї третини ВВП), малозабезпечена частина населення переважно зосереджена в містах, при цьому навіть в цій групі країн 45 % сільського населення – це бідні прошарки сільського соціуму, чисельність якого налічує 255 млн чол. та мешкає в країнах Латинської Америки і Карибського басейну, а також багатьох країнах Європи і Центральної Азії (в обох регіонах на частку урбанізованих країн припадає 88 % сільського населення).

Умовні позначення ○ – Австралія; ● – Африка; ⊕ – Азія; ⊗ – Америка; ⊕ – Європа.

Рис. 1. Логарифмічна інтерпретація наслідків структурно-динамічних змін АСЕ України в порівнянні з іншими країнами світу

Джерело: складено автором за даними [24-26; 42; 45].

Натомість Україна в результаті двадцятип'ятирічних радикальних ринковоцентричних реформ в АСЕ опинилась поза умовними межами будь-якої групи країн з наближенням до країн, де домінує великоземельне виробництво (США, Аргентина, Бразилія, РФ) і низька питома зайнятість у сільському господарстві. Так, за даними [45], нині кількість зайнятих у сільському господарстві на 100 га землі сільськогосподарського призначення становить 5,1 особи, тоді як у Польщі – 18,4, Туреччині – 19,8, Нідерландах – 10,4. Це викликає логічне питання: чи вдалося Україні за чверть століття подолати наслідки аграрної кризи, сформувати інституційно-нормативне, організаційно-економічне підґрунтя для забезпечення сталого розвитку АСЕ та сільських територій? Відповідь на нього міститься в специфічній еволюції української аграрної системи, починаючи з функціонування землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, бджільництва, збиральництва рослинних продуктів (дикі фрукти, горіхи, ягоди, гриби тощо) в Київській Русі, подальшого розвитку помісної системи землеволодіння і послідовного закріплення кріпосного права в імперській Росії – Соборне укладення (1649 р.) та Жалувана грамота дворянству (1785 р.).

Складний шлях розвитку селянської ідеології, зміни системи землеволодіння та управління нею та зміцнення поміщицької влади призвели до інституціонального перелому 1861 р., наслідком якого якраз і стала аграрна криза 80-90-х років XIX ст. Криза поміщицького господарства значно скоротила розміри поміщицького землеволодіння і стала поштовхом для розвитку інституту селянських господарств. В свою чергу, Столипінська реформа 1906 р. якраз і повинна була трансформувати інститут селянського господарства та сільської громади, але не

виконала своїх завдань через відсутність в об'єкта реформи – селянства – мотивації на зростання власного добробуту, інституціоналізації приватної форми власності та повного несприйняття решти напрямів інституційно-сферичної переструктуризації галузі. Цей факт пояснюється представниками інституціональної теорії – якщо інституційні зміни на рівні інституційної структури, що включає формальні інститути, можуть здійснюватися у відносно коротких часових інтервалах, то на рівні інституційного середовища неформальні інститути змінюються значно довше внаслідок своєї більш високої інертності. Дійсно, дослідники аграрної еволюції (Дж. Яні, Девід Дж. Мейсі, Стефен Хох, Кімітако Мацузато, Дж. Пеллот тощо) вказують, що абсолютна більшість селян (від 70 до 90 %) була радикально налаштована проти Столипінської реформи, і навіть ті, хто брали участь в ній, «взаємодіяли з реформою, модифікуючи її так, щоб зберегти і відтворити деякі зі звичних їм практик землекористування» [31]. У цьому випадку введення нових формальних правил ускладнюється впливом інституційного «генотипу», який виражається в існуванні стійких неформальних правил, звичаїв, традицій, які, в першу чергу, формують стереотипи економічної поведінки. На думку автора статті, існування цього феномена можна ідентифікувати як одну з причин інерції кризового тренду в аграрній сфері. При цьому негативні прояви аграрної кризи 80-90-х рр. XIX ст. поглиблюються руйнівними наслідками Першої світової війни.

Подальший етап розвитку АСЕ характеризується інституціоналізацією соціалізації та перерозподілом поміщицьких, державних, удільних, монастирських, церковних земель – Декрет про землю (1917 р.), Декрет ВЦВК РСФСР (1917 р.), Земельний кодекс

(1922 р.), а також відродженням громад і подоланням соціально-економічного розшарування села. У цей період створюється система кооперації, ідеологом якої був А.В. Чайнов, яка показувала високий рівень результативності соціально-економічного зростання. Однак до початку 30-х рр. ХХ ст. громада та кооперація повністю знищується і АСЕ вступає в тривалу стадію функційних зв'язків в радянській колгоспно-радгоспній системі сільського господарства. Результатом деструктивної економічної політики реалізації прискореної насильницької колективізації, не підкріпленої попереднім формуванням матеріально-технічної бази нової інституційної форми господарювання, стає голод 1929-1933 рр., за яким слідує Друга світова війна.

Радянський аграрний період чітко показав такий істотний недолік колгоспно-радгоспної системи, як слабкість ендогенних економічних стимулів господарської діяльності підприємств і відсутність реальних важелів до мотивування діяльності працівників, зайнятих в АСЕ. Через це, вже до 1990 р. налічувалося близько 11 тис. колгоспів [5], невпинно знижувалася ефективність сільгоспвиробництва, що призвело до катастрофічного зниження рівня самозабезпеченості продовольством, поставило під загрозу національну продовольчу безпеку та суттєво погіршило якісно-структурну характеристику спожитого населенням продовольства. Саме тому у 1933 р. Й. Сталін змушений був відмовитися від прискореної колективізації, оголосивши про те, що її завдання виконані, і 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкове постачання зерна державі колгоспами й одноосібними господарствами». Згідно якої колгоспам і одноосібним сільським господарствам тепер залишалася вся продукція, вироблена понад твердо зафіксовану норму здачі державі, а надлишки дозволялося реалізовувати за цінами вільного ринку. Це створило відповідну інституційну основу для вмотивованості у розширенні посівних площ і збільшенні продуктивності праці, яка дозволила забезпечити вихід колгоспів із тривалої аграрної кризи. Так, вже у 1933 р. було здано 317 млн пудів хліба, у 1935 р. – 462 млн, а в 1937 р. – 496 млн пудів [34], колгоспникам надавався безвідсотковий кредит, за рахунок якого відбулося структурне переформатування галузі в бік становлення інституту домашнього підсобного господарства переважно у птахівництві, садівництві, бджільництві тощо.

З 1991 по 1998 рр. в новітній аграрній історії України настає антиетатичний етап постсоціалістичної рецесії, який викликав інституційно-трансформаційний спад на фоні перманентних ринкових перетворень і політичних протистоянь. В рамках цього етапу було створено передумови для роздержавлення і приватизації землі та майна колективних і державних сільгоспідприємств та їхньої реорганізації. Колгоспи і радгоспи реформувались у колективні сільськогосподарські підприємства, що розпаювали належну їм землю і майно між своїми членами. Власники паїв отримали

право вийти з господарства й організувати виробництво на власний розсуд. Проте такі дії стримували відсутність у селян досвіду самостійного господарювання, належних методологічних, методичних та інструктивних напрацювань щодо становлення приватного сектора в перехідній економіці з притаманними їй невизначеністю, турбулентністю та соціо-економічним диспаратом між сільським на міським життєвими укладами. В підсумку, на кінець 1999 р. в Україні було реально реорганізовано не більше 10 % [22] сільгоспідприємств. Повільно реформувалися й нормативні механізми функціонування АСЕ. Так, радянська практика закупівлі основних видів сільськогосподарської продукції до державних ресурсів використовувалася ще шість років після розпаду Радянського Союзу, аж до 1997 р., далі закупівлі здійснювалися за рахунок безвідсоткових бюджетних позичок та із так званим застосуванням механізмів «регулювання цін». В умовах постійної інфляції, що супроводжувалася гіперінфляцією, у 1992-1993 рр. відбулося безпрецедентне зростання цінового диспаритету – за нашими підрахунками, якщо у 1990 р. для придбання однієї тони дизпалива потрібно було продати 0,2 т зерна пшениці, то у 1999 р. вже 4,1 т.

Інституційна криза та структурна деформація АСЕ на антиетатичному етапі його реформування стали першопричиною різкого занепаду сільськогосподарського виробництва – у 1999 р. обсяг валової сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств становив 51,4 % від рівня 1990 р., у т.ч. в сільгоспідприємствах – лише 28 %.

З 1999 по 2008 рр. розвиток АСЕ характеризується початком відновлення економічного зростання на основі імпортозаміщення продовольчих товарів, нарощення сировинного експорту сільськогосподарської продукції та дуалізацією підприємницьких формувань з превалюванням корпоративної форми організації підприємницької діяльності. Поштовхом для відповідних аграрних трансформацій став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», відповідно до якого земельні паї трансформувалися у приватні земельні ділянки, що мали конкретно визначені фізичні межі.

Власники сертифікатів права власності на земельну частку (пай) поступово обмінювали їх на державні акти на право приватної власності з виділенням земельних ділянок в натурі, при цьому колективні підприємства ліквідувалися і на їхніх виробничих фондах та приватних земельних ділянках селян створювались нові підприємницькі агроформування – товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства (ФГ), сільськогосподарські виробничі кооперативи, акціонерні товариства відкритого й закритого типів, особисті селянські господарства (ОСГ). Таким чином, на цьому трансформаційному етапі сформувалася дуальна інституційна структура АСЕ України – корпоративна (сільгоспідприємства) та

індивідуальна (ФГ і ОСГ). Так, в 2006-2008 рр. середньостатистичне співвідношення кількості корпоративної і індивідуальної форм організації підприємницької діяльності в АСЕ становило 23:77 %, а у валовому обсязі виробленої сільськогосподарської продукції – 42:48 % з тенденційністю до превалювання по ключових сільгоспкультурам саме корпоративного сектора, орієнтованих на експорт і продовольчу безпеку.

В свою чергу, на етапі інституціоналізації корпоративної структури АСЕ власники таких підприємницьких формувань, переважно утворених із використанням механізмів «переливу» капіталу (інвестицій) з високоприбуткових галузей промисловості, таких як нафтогазова та металургійна, до сільського господарства (наприклад, Шахта ім. Засядька – Агрофірма Шахтар, ММК ім. Ілліча – ДП «Ільч-Агро Донбас», Корпорація «Нафком» – ДП «Нафком-Агро», «Ренессанс Групп» – ТОВ «Укрзернопром Агро» та ін.) або через купівлю боргів і активів (які перебували у заставах по кредитах) сільгоспідприємств великими підприємствами (в більшості випадків переробними) з подальшим переформатуванням їх у свої філії (дочірні підприємства), особливо не переймалися питаннями ефективності, продуктивності та якості організації і управління бізнес-процесами, а акцентовано вибудовували свою бізнес-стратегію для забезпечення агресивного акумулювання земельного банку з метою його подальшого перепродажу разом з рештою активів агрохолдингу. Така політика була виправдана до 2008 р., коли фінансово-економічна рецесія негативно відбилась на інвестиційній привабливості агропідприємництва в цілому та стала першопричиною кризи корпоративного управління, виражений, перш за все, не в кількісних індикаторах ефективності використання акумульованого природо-ресурсного потенціалу, а в якісних. Так, рівень витратомісткості, а як наслідок і рентабельності, виробництва сільськогосподарської продукції у цей період в агрохолдингах був від 5 до 20 % нижче ніж в невідконтрольних їм сільгоспідприємствах, що не стало перешкодою для продовження нарощення ними земельних ресурсів – частка агрохолдингів у загальному землекористуванні сільськогосподарських підприємств у 2015 р. сягнула розміру майже в 27 % [18], і це після історичного падіння обсягових параметрів земельного банку, викликаних анексією АРК, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

Фінансово-економічна рецесія 2008-2009 рр. змусила великі агрохолдинги, з одного боку, провести або консолідацію капіталу, або реінжиніринг власних бізнес процесів, забезпечивши різке зростання якісних параметрів використання земельних ресурсів, що призвело до збільшення рівня урожайності зернових в 2014-2015 рр. в середньому на 20-25 % порівняно з показниками незалежних сільськогосподарських підприємств, а рівень виробничої собівартості зменшити майже на 5 %, а з іншого, через суттєве погіршення фінансового стану великої кількості дрібних ФГ знову ж таки значно

наростити земельні банки до позначки шостої частини земель сільськогосподарського призначення, яка перебуває у розпорядженні 18 найбільших агрохолдингів України, забезпечивши входження трьох з них (UkrLandFarming, «Кернел» і NCH Capital Inc.) до топ-10 агрохолдингових структур світу за кількісно-земельними параметрами. Це спричинило формування «контурів» аграрної кризи, окремих організаційно-територіальних, соціально-економічних негативних наслідків, ризиків та загроз національній фінансово-економічній, еколого-продовольчій безпеці від дуалізації підприємницьких формувань в українському АСЕ, виражених в [1; 3; 8; 15-17; 24; 38-40]:

– по-перше, гіперболії капіталізації і концентрації високородючих земельних ресурсів у найбільш сприятливих зонах ведення сільгоспвиробництва в агрохолдингах, що призводить до втрати, як на місцевому, так і загальнодержавному рівнях, регуляторного контролю над ними, лобювання агрохолдингами прийнятної для їх бізнес-стратегій національної моделі реалізації земельної реформи, орендної плати і нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення;

– по-друге, недотриманні сівозміни, раціональної структури посівів, використанні сучасних меліораційних технологій, безконтрольному використанні ГМО, низькоякісних посівних матеріалів та засобів захисту рослин, що призводить до деградації українських земель, створюючи суттєві ризики подальшого їх використання за не цільовим призначенням;

– по-третє, ущільненні ґрунтів, руйнуванні дорожньо-транспортної інфраструктури сільських територій через використання високотонажної техніки, що призводить до окислення і хімічного забруднення земель сільськогосподарського призначення;

– по-четверте, недотриманні екологоощадливого землеробства, вимог до відновлення лісосмуг, що зумовлює суттєве пришвидшення процесів вітрової ерозії ґрунтів, погіршує їх структуру, призводить до детеріорації, зниження біологічної і економічної можливості сільських територій, причому як вже задіяних в сільськогосподарському обігу, так і тих, що є потенційними;

– по-п'яте, превалюванні у бізнес-стратегіях провідних агрохолдингів рослинництва над тваринництвом, що спричиняє інституційне деформування АСЕ, створення депресивних тваринницькоцентричних зон провадження агропідприємницької діяльності, укорінює якісно-цінову проблематику забезпечення міського і сільського населення продовольством тваринницького походження, призводить до заміни органічних добрив мінеральними, використання отрутохімікатів і пестицидів, забруднюючи природні ресурси сільських територій небезпечними хімічними сполуками;

– по-шосте, створенні соціальної напруги на селі через невпинне зростання рівня безробіття

обумовлене переходом до моновиробництва і використання вузькоспеціалізованої та водночас високопродуктивної сільгосптехніки, збіднення сільського соціуму в цілому та його підприємницьких прошарків, розвиток міграційних процесів і створення територій депресивного сільськогосподарського розвитку;

– по-сьоме, монополізації окремих сфер АСЕ, горизонтально-вертикальна інтегрованість агрохолдингів, їх орієнтованість на зовнішні ринки збуту разом з економікоцентричною, а не соціоекономічною орієнтованістю їх бізнес-стратегій, дозволяє їм фактично «диктувати» ціни на ключові види продовольства (особливо рослинницького походження), акумулювати основні обсяги державної підтримки та відповідних бюджетних асигнувань в т.ч. й через афілійовані структури, що входять до складу таких холдингів, забезпечуючи тим самим фінансовими ресурсами свої антикризові програми, які як правило відмінні від загальнонаціональних регуляторних орієнтирів.

Іншим, не менш важливим елементом дуальної інституційної структури АСЕ, який посідав провідне місце в аграрній реформі Л.Д. Кучми, є ФГ, загальна кількість яких за період з 1990-2017 рр. зростає більш ніж в 400 разів, досягнувши у 1 кв. 2017 р. рівня в 32960 од. [9; 25]. При чому, якщо до 2008 р. відбувався стійкий їх приріст, то з 2009 р. навпаки – скорочення їх кількості склало майже 25 %, а це біля 10 тис. господарств. В ці 10 тис. переважно входять малі і середні ФГ, ФГ, що спеціалізуються на виробництві сільгосппродукції тваринницького походження або сфери обслуговування (господарська діяльність яких на пряму не пов'язана із введенням сільського господарства), а також великі і середні, які трансформувались в ін. організаційно-правові форми, зокрема в афілійовані структури агрохолдингів. Відзначимо, що найбільшою стійкістю характеризуються господарства, створені від початку аграрної реформи до завершення трирічного циклу, визначених в Законі України «Про фермерське господарство» заходів їх державної підтримки, менш стійкими – виявилися створені в останні 10 років, які як раз і повинні вирішувати, у визначених межах, проблематику незбалансованого зростання АСЕ України.

Але така нестійкість, висока трудомісткість виробництва, низька його рентабельність разом із відсутністю та/або суттєво завищеною вартістю необхідних приміщень і обладнання для утримання тварин не дозволили сформувати стійкі ознаки до балансування сферичного устрою АСЕ через значне зменшення в Україні протягом досліджуваного періоду поголів'я ВРХ (на 85 %), молочного стада (на 75 %) і свиней (на 66 %), забезпечити «подовження» ланцюгів створення доданої вартості не за рахунок синтезу механізмів вертикальної інтеграції агропідприємницьких формувань, а через горизонтальне «перетікання» вирощеної ФГ чи ОСГ продукції рослинництва спочатку до виробників

тваринництва, а згодом і до переробних підприємств чи підприємств харчової промисловості.

За часів Радянського Союзу та до кінця 90-х рр. ХХ ст. ФГ і ОСГ провадили свою діяльність задля забезпечення власних потреб у сільгоспсировині, продуктах харчування та продажу їх надлишків, як правило, або посередникам, або на продовольчих ринках. З 2000-х рр. цілеорієнтування діяльності ФГ і ОСГ зазнало кардинального переформатування – продукція виробляється переважно для продажу і лише незначна її частина залишається для особистого вжитку. Це призвело до зміни парадигми діяльності таких підприємницьких утворень від соці-еколого-економічного стабілізатора продовольчого забезпечення територіально сегментованого сільського і міського соціуму, визначеного числа переробних підприємств тощо, до виключно економічного прагматизму, спрямованого на максимізацію прибутку, вираженого у високопродуктивному орієнтованому на експорт моновиробництві продукції рослинництва (частка виробництва фермерами зерна у його загальному обсязі становить 12 %, соняшнику – 19 %, ріпаку – 18 %, сої – 16 % [36], і це на противагу продукції тваринництва, зокрема м'яса – 2,4 %, молока – 1,8 %, яєць – 0,6 %, вовни – 2,6 % та меду – 0,2 % [2; 37]) через значно вищі показники її рентабельності, порівняно з продукцією тваринництва, суттєво вищому рівні віддачі оборотних коштів, періоду повернення первісних інвестиційних ресурсів, продуктивності використання трудових ресурсів, спричинивши тим самим прояви як «контурів» аграрної кризи [25], так і ознак незбалансованого зростання галузі, а саме:

– по-перше, з 2000-х рр. укорінюється тенденція, з одного боку, до зменшення рівня самозайнятості учасників ФГ (їх кількість у період 2000-2015 рр. зменшилася більше як на 40 %), а з іншого, скорочується кількість найманих ними працівників в розрахунку на 100 га площі, яка в 2016 р. складала в середньому 2 особи, тоді як у 2000 р. цей показник був більшим майже на 60 % і налічував 3,3 працівника, і це на тлі скорочення кількості ОСГ, яких лише за період 2013-2016 рр. зменшилось майже на 5 %, до рівня в 4075,2 тис. у 2016 р. Така тенденція в підсумку спричинила знелюднення сільських територій, кількість яких у 2016 р. в порівнянні з 2005 р. зменшилась на 194 од. до рівня 28377 од. [11; 16], а з урахуванням ненаселених пунктів цифра набирає суттєво загрозливішого значення, налічуючи вже 563 території, які ствердно можна віднести до територій депресивного сільськогосподарського розвитку, а це майже 2 % від існуючої кількості сільських територій. Причому процес знелюднення в межах антиетатичного етапу трансформаційних зрушень в АСЕ призвів до зникнення в середньому в рік 6,5 сіл, а відновлюваний, як це не парадоксально, лише значно пришвидшив даний процес: в межах «кризи корпоративного управління» показник сягнув рекордного рівня за часи незалежності України в

26,8 сіл щорічно, поступово сповільнюючись в період «не збалансованого зростання» до відмітки 16,6 сіл;

– по-друге, інституційне урізноманітнення з кінця 1990-х рр. ХХ ст. АСЕ України сільгоспокооперативами, яке було покликане на соціальне вирішення побутових потреб сільського соціуму, членів цього кооперативу (через непривабливість для приватних підприємств надання таких послуг або надання їх на невідгідних для селян умовах), а також на логістичне, виробничо-збутове та кредитне забезпечення їх діяльності, призвело до відсутності реальних каналів продажу продукції повсякденного споживання, виробленої в ОСГ (картопля – 97 %, овочі – 89 %, фрукти – 84 % [36], молоко – 75 % та м'ясо ВРХ – 75 % [37]), кінцевому споживачу, забезпечивши тим самим формування інституту «продовольчих втрат і харчових відходів», яких за оцінками ФАО [43] достатньо було б щоб пом'якшити наслідки прихованого голоду серед сільського та міського населення України – в 2015 р. в порівнянні з 2008 р. суттєво зросла кількість домогосподарств (в 0,5 рази на селі та більш ніж в 2 рази в місті [32-33]) неспроможних забезпечити навіть достатнє харчування для членів своїх сімей;

– по-третє, ліквідація або навіть повне знищення великотоварних тваринницьких ферм (комплексів), що супроводжувалося розпаюванням земельних ресурсів, призвело до катастрофічного скорочення чисельності ВРХ (стадо у 2016 р. порівняно із 1990 р. скоротилося на 20,8 млн голів, або на 84,5 %, у т. ч. корів на 73,8 %), досягнувши тотожного рівня 1915-1916 рр. [29], втрати лідируючих позицій у Європі з виробництва тваринницької продукції (в кінці ХХ ст. із значенням 15,3 млн поголів'я ВРХ в Центральній і Східній Європі друге місце обіймала Україна [7]), забезпечивши приваловання ОСГ як інституційної форми агропідприємства над великотоварною і фермерською (80:20 % [10; 24]) із притаманними їй низькопродуктивними техніко-технологічними методами організації та ведення виробництва, зокрема ручне доїння, відсутність можливості за короткий час охолодити молоко до оптимальної температури зберігання і контролю за його якісними характеристиками (жирністю, кислотністю, наявністю соматичних клітин), в підсумку створивши не ринкові парадоксальні умови: монополісти молочного ринку – селяни – не можуть відстояти адекватну закупівельну ціну на нього перед заготівельниками. Це призвело до перетікання катастрофічної руйнації тваринницької галузі із антиетатичного етапу трансформації АСЕ України до відновлювального, суттєво динамізувавши як кількісні, так і якісно-структурні індикативні значення її скорочення, додавши суттєвих загроз «контурам» аграрної, продовольчої та у визначених межах економічної кризи АСЕ в цілому та тваринництва зокрема (дефіцит до норми споживання, рекомендованих Міністерством охорони здоров'я України [27-28], у даний час складає 6231 тис. тонн (35,6 %) молока і 1012 тис. тонн (70,3 %) яловичини [23]);

– по-четверте, розпаювання земель сільськогосподарського призначення призвело до

створення численного інституційного класу дрібнотоварних ферм із середніми кількісними параметрами поголів'я корів – 10 голів, молодняка ВРХ – 30, свиней – 50, овець – 100 голів [10], для належного утримання яких, за нашими підрахунками відповідно до існуючих раціонів відгодівлі [6], фермерам необхідно продукувати орієнтовно 260 тонн кормових одиниць і 25 тонн перетравного протеїну, що можливо забезпечити лише за наявності не менше ніж 130 га посівних площ. Але із 33682 од. [30; 37] ФГ, 75 % [21] мають в обробітку земельні ділянки площею до 100 га, на яких для створення кормової бази вирощуються, як правило, однорічні кормові культури із використанням низькоукладних технологій, техніки, селекції, засобів захисту рослин, добрив, що через низькі кількісно-якісні параметри кормопродуктивності призводить до необхідності застосування екстенсивної системи кормовиробництва та заготівлі. Тому, за такого ведення тваринництва у ФГ і ОСГ вирішити проблеми забезпечення даною групою продовольства населення України на засадах сталості та економічної доступності є практично недосяжним національним завданням в рамках ЦСР, а за окремими прогнозами [7; 23], через 15-20 рр. поголів'я ВРХ в Україні взагалі може зникнути;

– по п'яте, зарегульованість, що вже 3 роки супроводжується незавершеністю інституційної перебудови ветеринарно-санітарного та протиепізоотичного контролю сільгосппродукції в цілому і тієї, що виробляється ФГ та ОСГ, створює неформальні правила укорінення стихійних продовольчих ринків як каналу «нульового» розподілу вирощеної і виробленої ними продукції, суттєво обмежує доступ до внутрішніх і до зовнішніх оптових продовольчих ринків, формуючи платформу для прогресування епізоотичних випадків (в 2012 р. зафіксовано лише 1 випадок африканської чуми у свиней, в 2014 р. – 16, в 2015 р. – 40, в 2016 р. – 91 випадків, а лише за перші 2,5 місяці 2017 р. вже 55 випадків [4; 12]); протягом останніх 4 років територіальне поширення регульованих шкідливих організмів у рослинництві зросло у 38 разів [13]) через фактичну руйнацію регуляторної спроможності держави до вжиття відповідних превентивних антикризових заходів.

Такі трансформаційні поступу в АСЕ України протягом останніх 25 років, разом з об'єктивними інституційно-структурними і макроекономічними причинами, зокрема успадкованими від Радянського Союзу енерго-, фондо і трудомісткою, відірваною від реальних потреб споживачів на внутрішньому ринку та низькоконкурентною на світовому, продукцією металургії, машинобудування і хімічної галузей тощо, істотна варіація кон'юнктури продовольчих ринків при окремих позитивних зрушеннях рівня самозабезпеченості ключовими групами продуктів харчування закономірно призвели до зміни структури українського експорту в бік сільського господарства – лише протягом останніх 6 років експорт його продукції зріс на 54 %, а це 5,4 млрд дол. США (з 9,9 млрд дол. США в 2010 р. до 15,3 млрд дол в 2016 р.) [10]; за I кв. 2017 р. порівняно з аналогічним

періодом 2016 р. приріст склав ще 31,4 % і сягнув значення в 2,774 млрд дол. США [19]). Однак це зростання переважно забезпечено продукцією 2 сфери АСЕ, тобто первинною сільгосппродукцією рослинного походження, в якій традиційно особливе місце займає пшениця (1,8 млрд дол. США), кукурудза (1,9 млрд дол. США) та соєві боби (0,8 млрд дол. США) [14; 35]. Натомість експорт продукція 3 сфери АСЕ, яка є каталізатором сталості агропродовольчих ланцюгів доданої вартості, окрім землевиснажувального соняшнику і продукції з нього (у 2016 р. майже 4,6 млрд дол. США або 69 % всього експорту продуктів харчування і харчових інгредієнтів), суттєво знизилась, зокрема сирів (0,4 млрд дол. США), кондитерських та хлібобулочних виробів (0,7 млрд дол. США).

Тобто, через стрімке нарощення експорту зерна і соєвих бобів протягом 2010-2016 рр., частка первинної продукції в ньому зросла із 41 % у 2010 р. до 56 % у 2016 р., забезпечивши, з одного боку, орієнтований на сировину український експорт, що відмінно від тенденцій розвинутих країн (переважно займають послуги і технології, які мають високу додану вартість) і країн, що розвиваються (готова продукція, включаючи сільськогосподарську), а з іншого, укорінення, застарілої ортодоксальної інституційної сферичної будови АСЕ, з домінуванням в ній 2 сфери, яка через свою технічну низькоукладність, високу природно-ресурсну залежність, нездатність до прогнозування і нівелювання зовнішніх «шоків», не спроможна забезпечити формування сталих агропродовольчих ланцюгів з високою доданою вартістю, перетворюючись в сировинно-первинний елемент цього ланцюга високорозвинутих країн світу. Наприклад, українська соняшникова олія в роздрібній мережі США коштує 3,98 дол. США [41], з яких 0,81 дол. США [20] – це вартість самої олії на умовах її постачання франко-борт (сировинно-первинний елемент), решта – 3,17 дол. США – це додана вартість акумульована в США за рахунок витрат на її бутелювання, логістику, маркетинг тощо.

Досліджуючи результативність трансформаційних поступів в АСЕ через глобальне рейтингування рівня продовольчої безпеки (The Global Food Security Index), Україна з кожним роком погіршує свої позиції [44]: 2012 р. – 51; 2013 р. – 52; 2014 р. – 53; 2015 р. – 59; 2016 р. – 63 місце (з 109 рейтингових країн). Таке погіршення спричинено великою часткою витрат домашніх господарств на споживання продуктів харчування в загальному їхньому обсязі (більше на 12,4 %, ніж в середньому у світі), низьким рівнем ВВП на душу населення (менше на 11,7 %), низьким обсягом державних витрат на наукові дослідження в галузі сільського господарства (менше на 13,4 %), незадовільним станом інфраструктури сільського господарства (менше на 5,6 %), високим рівнем політичної нестабільності (менше на 26,8 %), корупції (менше на 36,5 %), здатності реагування на наслідки урбанізації (менше на 29,1 %), недотриманням рекомендованих норм раціонального харчування (менше на 13,7 %).

Висновки. Підсумовуючи, необхідно відзначити, що в українській економіці негативні прояви трансформаційної кризи 90-х років ХХ ст., обумовлені перетвореннями однієї економічної системи в іншу, спровокували аплікативний ефект, який «наклав» на аграрну кризу загальносистемний кризовий вектор переходу до ринкової економіки дистанціюванням держави від розвитку інституційної спроможності ефективної реалізації своєї регуляторної функції, вжиттям превентивних антикризових заходів, надмірною лібералізацією, руйнуванням господарських зав'язків в середині аграрної системи тощо. Через що системно-трансформаційна криза економіки України 90-х рр. ХХ ст., яка зачепила всі сфери АСЕ, спричинила пролонгацію і реплікацію кризового стану аграрної галузі, не дозволивши еволюційно трансформувати кількісні параметри її розвитку у якісні, як це передбачено Глобальними ЦРТ (ЦСР) та національними рамково-стратегічними документами, що визначають аграрну політику держави задля забезпечення національної продовольчої безпеки, викорінення прихованого голоду, сприяння всеохоплюючому і сталому розвитку сільського господарства та сільських територій.

4 Список використаних джерел

1. Агрохолдинги України: тенденції сьогодення // Науково-практичний центр цукробурякового виробництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sugarua.com/ua/67/lists/1352>
2. Аналіз фермерських та особистих господарств України // Kurkul.com: Головний сайт для фермерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kurkul.com/infographics/view/39>
3. *Бородіна, О. М.* Агрохолдинги як база формування корпоративного аграрного устрою в Україні [Текст] / О. М. Бородіна // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 21-28.
4. В. Лапа рассказал об угрожающей динамике распространения АЧС в стране // Однако [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://odnako.su/news/finance/-586660-v-lapa-rasskazal-ob-ugrozhayushej-dinamike-rasprostraneniya-achs-v-strane>
5. *Гайдуцький, П. І.* Незалежна економіка України [Текст] / П. І. Гайдуцький. – Київ: Інформаційні системи, 2014. – 528 с.
6. Годування великої рогатої худоби / Довідник лікаря ветеринарної медицини, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medbib.in.ua/kormlenie-kрупного-rogatogo.html>
7. *Голобородько, С.* Велика рогата: минуле та нинішнє / С. Голобородько // Агropерспектива [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agroperspectiva.com/ru/free_article/333
8. *Гуторов, А. О.* Агрохолдинги як ефективна форма концентрації сільськогосподарського виробництва [Текст] / А. О. Гуторов // Економіка АПК. – 2011. – № 3. – С. 96-101.
9. *Данкевич, М.* В Україні скоротилося кількість фермерських та особистих селянських господарств / М. В. Данкевич // «Вісник «Фермер України», 12.04.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.farmer-ukr.com/?p=4184>

10. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/14SILGO_SP/_databasetree_no_uk.asp

11. Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами України на 1 січня 2017 року / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/ator/ator2017_u.htm

12. Володимир Лапа у Римі презентував проектну пропозицію від України у сфері біобезпеки та біозахисту / Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consumer.gov.ua/News/1873/Volodimir_Lapa_u_Rimi_prezent_uvav_proektnu_propozitsiyu_vid_Ukraini_u_sferi_biobezpeki_ta_biozakhistu

13. Презентація публічного звіту за 2016 рік / Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consumer.gov.ua/Pictures/Files/Editor/document/zviti%20DPPS/Zvit-2016.pdf>

14. Сайт Державної фінансової служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/ms/fl>

15. Дідус, С. М. Агрохолдинги в Україні: особливості становлення та розвитку [Текст] / С. М. Дідус // Економіка АПК. – 2011. – № 12. – С. 102-107.

16. Забловський, А. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки: оцінка дороговказів податкового реформування [Текст] / А. Забловський, С. Петруха, Н. Назукова // Економіст. – 2015. – № 7. – С. 6-12.

17. Зализко, В. Д. Влияние агрохолдинга на социально-экономическое развитие сельских территорий [Текст] / В. Д. Зализко // Экономика Украины. – 2013. – № 6. – С. 71–78.

18. Крупнейшие агрохолдинги Украины 2015 / Украинский клуб аграрного бизнеса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ucab.ua/files/Survey/Largest_Agriholdings/Holdings_2015_demo.pdf

19. Экспорт української агропродукції до ЄС збільшився на 31,4 % за перше півріччя 2017 року, – Ольга Трофімцева / Міністерство аграрної політики та продовольства України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/uk/node/24412>

20. Попередні підсумки ринку олії соняшникової у 2015/2016 МР та прогноз на наступний сезон 2016/2017 МР / Міністерство аграрної політики та продовольства України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/21961>

21. Моніторинг земельних відносин в Україні 2014–2015: статистичний щорічник / підг. Д. Нізалов, К. Івінська, С. Кубах та ін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kse.org.ua/uk/research-policy/land/governance-monitoring/yearbook-2014-2015>

22. Наукова доповідь «Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація» / Інст. економіки і прогнозування НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2013/07/Nauk_dop_2.pdf

23. Національний проект «Відроджене скотарство» / Міністерство аграрної політики та продовольства

України; Національна академія аграрних наук України. – К.: ДІА, 2011. – 44 с.

24. Петруха, Н. Сировинна орієнтація аграрного сектора України: інституціональне підґрунтя та секторальні особливості [Текст] / Н. Петруха, С. Кузьменко // Економіст. – 2017. – № 2. – С. 29-32.

25. Петруха, С. В. Еволюція методологічних підходів до дослідження аграрних криз / С. В. Петруха // Агросвіт. – 2017. – № 4. – С. 16-34. – Режим доступу: <http://www.agrosvit.info/?op=4&z=2344&p=1>

26. Петруха С. До питання природи та ідентифікації структурних зрушень в економіці: методологічний аспект [Текст] / С. Петруха, Н. Петруха // Економіст. – 2013. – № 8. – С. 23-26.

27. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/656-2000-%D0%BF>

28. Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах та енергії: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 18.11.1999 р. № 272 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0834-99>

29. Проблеми, напрями та чинники сприяння розвитку внутрішнього ринку України (реальний сектор економіки): кол. монограф. / [Дейнеко Л. В., Осташко Т. О., Точилін В. О. та ін.]; за ред. чл.-кор. НАНУ А. І. Даниленка; д.е.н., проф. Л. В. Дейнеко; д.е.н, проф. В. О. Точиліна; НАН України, Ін-т екон. та прогнозування НАНУ. – К., 2013. – 292 с.

30. Проект Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: проект розпорядження Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/24383>

31. Пэллот, Дж. Разрушила ли общину Стольпинская реформа? [Текст] / Дж. Пэллот // Отечественные записки. – 2004. – № 1. – С. 172-187.

32. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів за 2016 рік: статистичний збірник Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_sdrd_zb.htm

33. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у січні 2010 року: статистичний збірник Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_sdrd_zb.htm

34. Сельское хозяйство Союза ССР 1939 (Статистический справочник). – Москва: Госпланиздат, 1939 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istmat.info/node/21337>

35. Статистичний збірник «Зовнішня торгівля України – 2016» / Державна служба статистики України; відпов. за випуск А. Фризоренко. – К., 2017. – 86 с.

36. Статистичний збірник «Рослинництво України – 2016» / Державна служба статистики України; відпов. за випуск О. М. Прокопенко. – К., 2017. – 166 с.

37. Статистичний збірник «Тваринництво України – 2016» / Державна служба статистики України; відпов. за випуск О. М. Прокопенко. – К., 2017. – 141 с.

38. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуторов та ін.]; за

ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 56 с.

39. Хиривський, Р. П. Формирование интегрированных холдинговых структур в посткризисный период функционирования АПК Украины / Р. П. Хиривський, Г. В. Брык [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scaspee.com/6/post/2013/11/formation-of-integrated-holding-companies-in-the-post-crisis-period-of-operation-of-agrarian-policy-of-ukraine-hirivsky-rbryk-g.html>.

40. Яценко, Н. Економіка України 1999–2008: втрачене десятиліття [Текст] / Н. Яценко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 51.

41. 11 жирных фактов об украинском подсолнечном масле / Дайджест «BusinessViews» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://businessviews.com.ua/ru/studies/id/11-zhirnyh-faktov-ob-ukrainskom-podsolnechnom-masle-1236>

42. FAOSTAT / FAO [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/faostat/ru/#data>

43. The future of food and agriculture – Trends and challenges. – Rome: FAO, 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/3/a-i6583e.pdf>

44. The Global Food Security Index – 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202016%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>

45. The World Bank. Indicators [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://data.worldbank.org/indicator?tab=all>

4 References

1. Ahrokhodynny Ukrainy: tendentsii sohodnishnoho dnia // Naukovo-praktychnyi tsentr tsukroburiakovoho vyrobnytstva [Agroholdings of Ukraine: trends of today // Scientific-practical center of sugar-beet production]. Retrieved from <http://sugarua.com/ua/67/lists/1352>

2. Analiz fermerskykh ta osobystykh gospodarstv Ukrainy // Kurkul.com: Holovnyi sait dlia fermeriv [Analysis of Farmers and Private Households of Ukraine // Kurkul.com: Main site for farmers]. Retrieved from <http://kurkul.com/infographics/view/39>

3. Borodina, O. M. (2012). Ahrokhodynny yak baza formuvannia korporatyvnoho ahrarnoho ustroiu v Ukraini [Agroholdings as the basis for the formation of a corporate agrarian system in Ukraine]. *Ekonomika APK*, (11), 21-28.

4. V. Lapa rasskazal ob uhrozhaiushchei dinamike rasprostraneniya AChS v strane // Odnako [V. Lapa told about the threatening dynamics of the spread of ASF in the country // However]. Retrieved from <http://odnako.su/news/finance/-586660-v-lapa-rasskazal-ob-ugrozhayushej-dinamike-rasprostraneniya-achs-v-strane>

5. Haidutskyi, P. I. (2014). NeZalezna ekonomika Ukrainy [Independent Economy of Ukraine]. Kyiv: Informatsiini systemy.

6. Hoduvannia velykoi rohatoi khudoby / Dovidnyk likaria veterynarnoi medytsyny, 2006 [Feeding of cattle // Directory of Veterinarian Medicine, 2006]. Retrieved from <http://medbib.in.ua/kormlenie-krupnogo-rogatogo.html>

7. Holoborodko, S. Velyka rohata: mynule ta nynishnie // «Ahroperspektyva» [Cattle: past and present // Agro perspective]. Retrieved from http://www.agroperspektiva.com/ru/free_article/333

8. Hutorov, A. O. (2011). Ahrokhodynny yak efektyvna forma kontsentratsii silskohospodarskoho vyrobnytstva [Agroholdings as an effective form of

concentration of agricultural production]. *Ekonomika APK*, (3), 96-101.

9. Dankevych, M. (2017). V Ukraini skorotylosia kilnist fermerskykh ta osobystykh selianskykh gospodarstv // «Visnyk «Fermier Ukrainy» [The number of farmers and private farms decreased in Ukraine // Bulletin «Farmer of Ukraine»]. Retrieved from <http://www.farmer-ukr.com/?p=4184>

10. Sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [The official site of the State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/14SILGOSP_/databasetree_no_uk.asp

11. Kilkist administratyvno-terytorialnykh odyntys za rehionamy Ukrainy na 1 sichnia 2017 roku // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [Number of administrative-territorial units by regions of Ukraine as of January 1, 2017 // State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/ator/ator2017_u.htm

12. Volodymyr Lapa u Rymi prezentuvav proektну propozytiiu vid Ukrainy u sferi biobezpeky ta biozakhystu // Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan bezpechnosti kharchovykh produktiv ta zakhystu spozhyvachiv [Volodymyr Lapa in Rome presented a project proposal from Ukraine in the field of biosafety and biosecurity // State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection]. Retrieved from http://www.consumer.gov.ua/News/1873/Volodimir_Lapa_u_Rimi_prezentuvav_proektnu_porozitsiyu_vid_Ukraini_u_sferi_biobezpeki_ta_biozakhystu

13. Prezentatsiia publicnogo zvituu za 2016 rik // Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan bezpechnosti kharchovykh produktiv ta zakhystu spozhyvachiv [Presentation of the Public Report for 2016 // State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection]. Retrieved from <http://www.consumer.gov.ua/Pictures/Files/Editor/document/zviti%20DPPC/zvit-2016.pdf>

14. Sait Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy [The official website of the State Fiscal Service of Ukraine]. Retrieved from <http://sfs.gov.ua/ms/fl>

15. Didus, S. M. (2011). Ahrokhodynny v Ukraini: osoblyvosti stanovlennia ta rozvytku [Agroholdings in Ukraine: peculiarities of formation and development]. *Ekonomika APK*, (12), 102-107.

16. Zablovskiy, A., Petrukha, S., Nazukova, N. (2015). Yedyna kompleksna stratehiia rozvytku silskoho gospodarstva ta silskykh terytorii na 2015–2020 roky: otsinka dorohovkazitv podatkovoho reformuvannia [The Integrated Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas for 2015-2020: An Assessment of Tax Reform Directions]. *Ekonomist*, (7), 6-12.

17. Zalizko V. D. (2013) Vliyanie agroholdingizatsii sel'skohozyaystvennykh predpriyatiy na sotsialno-ekonomicheskoe razvitiye sel'skikh territoriy [The impact of the transformation of agricultural enterprises into agro holdings on the socio-economic development of rural areas]. *Ekonomika Ukrainy*, (6), 71-78.

18. Krupneyshie agroholdingi Ukrainy 2015 // Ukrainskiy klub agrarnogo biznesa [The largest agroholdings of Ukraine 2015 // Ukrainian Agribusiness Club]. Retrieved from http://ucab.ua/files/Survey/Largest_Agriholdings/Holdings_2015_demo.pdf

19. Eksport ukrainskoi ahroproduktii do YeS zbilshyvsia na 31,4 % za pershe pivrichchia 2017 roku, – Olha Trofimtseva // Ministerstvo ahrarnoi polityky ta prodovolstva Ukrainy: ofitsiyni sait [Exports of Ukrainian agricultural products to the EU increased by 31.4 % in the

first half of 2017, – Olga Trofimtseva // Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine: official site]. Retrieved from <http://minagro.gov.ua/uk/node/24412>

20. Poperedni pidsumky rynku olii soniashnykovoi u 2015/2016 MR ta prohnaz na nastupnyi sezon 2016/2017 MR // Ministerstvo ahrarynoi polityky ta prodovolstva Ukrainy: ofitsiyni sait [Preliminary results of sunflower oil market in 2015/2016 and forecast for next season 2016/2017 // Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine: official site]. Retrieved from <http://minagro.gov.ua/node/21961>

21. Monitorynh zemelnykh vidnosyn v Ukraini 2014-2015 : statystychnyi shchorichnyk [Land Relations Monitoring in Ukraine 2014-2015: Statistical Yearbook]. Retrieved from <http://www.kse.org.ua/uk/research-policy/land/governance-monitoring/yearbook-2014-2015>

22. Naukova dopovid «Ukrainska model ahrarynoho rozvytku ta yii sotsioekonomichna pereorientatsiia» / Inst. ekonomiky i prohnazuvannia NAN Ukrainy [Scientific report «Ukrainian model of agrarian development and its socioeconomic reorientation» / Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Retrieved from http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2013/07/Nauk_dop_2.pdf

23. Ministerstvo ahrarynoi polityky ta prodovolstva Ukrainy (2011). Natsionalnyi proekt «Vidrodzhene skotarstvo» [National project «Revived Cattle Breeding»]. Kyiv: DIA.

24. Petrukha, N., Kuzmenko, S. (2017). Syrovynna orientatsiia ahrarynoho sektora Ukrainy: instytutsionalne pidgruntia ta sektoralni osoblyvosti [Raw orientation of the agrarian sector of Ukraine: institutional background and sectoral peculiarities]. *Ekonomist*, (2), 29-32.

25. Petrukha S. V. (2017). Evoliutsiia metodolohichnykh pidkhodiv do doslidzhennia ahrarynykh kryz [Evolution of Methodological Approaches to the Study of Agrarian Crises]. *Ahrosvit*, (4), 16-34.

26. Petrukha, S., Petrukha, N. (2013). Do pytannia pryrody ta identyfikatsii strukturnykh zrushen v ekonomitsi: metodolohichni aspekt [To the question of the nature and identification of structural changes in the economy: the methodological aspect]. *Ekonomist*, (8), 23-26.

27. Kabinet ministriv Ukrainy. (2000). *Pro zatverdzhennia naboriv produktiv kharchuvannia, naboriv neprodovolchyykh tovariv ta naboriv posluh dlia osnovnykh sotsialnykh i demografichnykh hrup naseleennia* [About the approving sets of food products, sets of non-food products and sets of services for major social and demographic groups]. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/656-2000-%D0%BF>

28. Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy. (1999). *Pro zatverdzhennia Norm fiziolohichnykh potreb naseleennia Ukrainy v osnovnykh kharchovykh rechovynakh ta enerhii* [About the approval of the norms of physiological needs of the population of Ukraine in the basic nutrients and energy]. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0834-99>

29. Deineko, L. V., Ostashko, T. O., Tochylin, V. O. (2013). Problemy, napriamy ta chynnyky spryannia rozvytku vnutrishnoho rynku Ukrainy (realnyi sektor ekonomiky) [Problems, directions and factors contributing to the development of the domestic market of Ukraine (real sector of the economy)]. Kyiv: In-t ekon. ta prohnazuvannia.

30. Kabinet ministriv Ukrainy. (2017). *Proekt Kontseptsii rozvytku fermerskykh hospodarstv ta silskohospodarskoi kooperatsii na 2018–2020 roky* [Draft Concept for the Development of Farmers and Agricultural

Cooperatives for 2018–2020]. Retrieved from <http://minagro.gov.ua/node/24383>

31. Pellot, Dzh. (2004). Razrushila li obschinu Stolyipinskaya reforma? [Did the Stolypin reform break the community?]. *Otechestvennyie zapiski*, (1), 172-187.

32. Samoosinka domohospodarstvamy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv za 2016 rik: statystychnyi zbirnyk // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [Self-assessment by households in Ukraine of their income levels for 2016: statistical collection // State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_sdrd_zb.htm

33. Samoosinka domohospodarstvamy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv u sichni 2010 roku: statystychnyi zbirnyk // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [Self-assessment by Ukrainian households of their income in January 2010: statistical collection // State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_sdrd_zb.htm

34. Selskoe hozyaystvo Soyuza SSR 1939 (Statisticheskiy spravochnik) [Agriculture of the USSR 1939 (Statistical Handbook)]. Moskva: Gosplanizdat. Retrieved from <http://istmat.info/node/21337>

35. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Statystychnyi zbirnyk «Zovnishnia torhivlia Ukrainy – 2016» [Statistical collection «Foreign Trade of Ukraine – 2016»]. Kyiv.

36. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Statystychnyi zbirnyk «Roslynyntstvo Ukrainy – 2016» [Statistical collection «Plant Growing of Ukraine – 2016»]. Kyiv.

37. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Statystychnyi zbirnyk «Tvarynyntstvo Ukrainy – 2016» [Statistical collection «livestock of Ukraine – 2016»]. Kyiv.

38. Instytut ekonomiky ta prohnazuvannia (2012). *Ukrainska model ahrarynoho rozvytku ta yii sotsioekonomichna pereorientatsiia* [Ukrainian model of agrarian development and its socioeconomic reorientation] (ed. by V. M. Heyets, O. M. Borodina, I. V. Prokopa). Kyiv.

39. Hirivskiy, R. P., Bryik, G. V. (2013). Formirovanie integrirovannykh holdingovykh struktur v postkrisisnyi period funktsionirovaniya APK Ukrainy. Retrieved from <http://scaspee.com/6/post/2013/11/formation-of-integrated-holding-companies-in-the-post-crisis-period-of-operation-of-agrarian-policy-of-ukraine-hirivskiy-rbryk-g.html>

40. Yatsenko, N. (2009). *Ekonomika Ukrainy 1999-2008: vtrachene desiatyllittia* [Economy of Ukraine 1999-2008: lost decade]. *Dzerkalo tyzhnia*, (51).

41. 11 zhirnykh faktov ob ukrainskom podsolnechnom masle // Daydzhest «BusinessViews» [11 fat facts about Ukrainian sunflower oil // Digest «BusinessViews»]. Retrieved from <http://businessviews.com.ua/ru/studies/id/11-zhirnykh-faktov-ob-ukrainskom-podsolnechnom-masle-1236>

42. FAOSTAT. Retrieved from <http://www.fao.org/faostat/ru/#data>

43. The future of food and agriculture – Trends and challenges (2017). Rome: FAO. Retrieved from <http://www.fao.org/3/a-i6583e.pdf>

44. The Global Food Security Index – 2016. Retrieved from <http://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202016%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>

45. The World Bank Data. Indicators. Retrieved from <http://data.worldbank.org/indicator?tab=all>